

Huler og hellere i Vestland fra eldre steinalder til middelalder

Allerede på 1700-tallet fattet antikvarene interesse for huler og hellere i Norge, først som naturfenomen, men etter hvert også som steder der det var gamle spor etter mennesker. Denne interessen fortsatte gjennom faghistorien, og på Vestlandet ble hellerne tidlig sentrale objekter for tverrvitenskapelige undersøkelser, spesielt mellom arkeologer og zoologer. Disse samarbeidsprosjektene har gitt innsikt i økonomi og samfunnsforhold så vel som trosforestillinger i forhistorisk og tidlig historisk tid.

KNUT ANDREAS BERGSVIK

Mange mennesker er fascinert av huler. Det er noe magisk ved dem, og de trekker oss til seg. Når vi er inne i en hule, kommer vi i en merkelig stemning. I en dyp hule er det stille og mørkt, og fornemmelsen av tid og rom forsvinner. Det er et annerledes sted, en grensesone til jordens indre, et sted som innbyr til hellige aktiviteter. Hellere – eller overheng av berg – har en litt annen effekt. Store hellere kan gi oss en nesten ærbødig følelse, mens de små appellerer til det praktiske. Her har naturen laget et hus til oss som beskytter mot vær og vind uten at vi trenger å gjøre noe selv. Huler og hellere tilbyr derfor mange ting: De legger til rette for rituelle handlinger, men også for dagligdage gjøremål. Arkeologer og zoologer som har arbeidet i Vestland, har vært opptatt av begge disse aspektene, og det er mye å ta fatt i, for vi kjenner til ca. 500 huler og hellere som har arkeologiske spor fra dette området. Mange av dem er gravd ut, og noen går helt tilbake til steinalderen.

Fig. 1 | Skipshelleren i Vaksdal under utgraving i 1931. Her deltok arkeologistudenter fra Universitetet i Oslo. De tykke lagene inneholdt store mengder bein, skjell og redskaper fra mange perioder i forhistorisk og tidlig historisk tid. (Foto: J. Bøe, UM).

Eldre steinalder

At menneskene i steinalderen brukte huler og hellere, er velkjent. Det har til og med nedfelt seg i språkbruken med termen «huleboer». Men dette begrepet er ikke helt rettferdig for steinalderfolket. Bortsett fra at det gir assosiasjoner til det primitive (som også er urettferdig), bodde de aller fleste steinaldermenneskene faktisk i hus av skinn, tre og torv på åpne boplasser. Bare unntaksvis oppholdt de seg i huler og hellere. Men arkeologene må nok selv delvis ta skylden for huleboertermen. Forskning på steinalder i mange deler av verden handler nemlig ofte om funn i huler, for der er materialet best. I det åpne landskapet har de fleste steder vært dyrket opp, så plog og spader har som regel rasert sporene etter gamle boliger og gjenstander. Og selv om rester etter hus og boplasser skulle være bevart ute, er mye likevel forsvunnet. Bare gjenstander av stein er tilbake. For eksempel forvitrer bein etter mennesker og dyr raskt på Vestlandet som følge av surt jordsmonn og mye regn. Huler og hellere verner mot slike faktorer, og beinmaterialet kan ligge uforandret i tusenvis av år. Noen av de rikeste og flotteste steinalderfunnene vi har, kommer derfor fra huler og hellere, og disse funnene har gitt oss uvurderlig informasjon om både beinhåndverk, ervervsliv og ritualer.

Hellere og huler i Vestland har bidratt med mange slike funn. I Skipshelleren i Vaksdal ble det for eksempel funnet nesten to meter tykke lag av skjell og bein. Rike steinalderfunn har vi også fra Grønehelleren på Ytrøy i Solund, og fra Sævarhelleren og Olsteinhelleren i Herand i Hardanger. Alle disse fire hellerne hadde dype møddinger med bein og skjell. Datamaterialet herfra danner til sammen et ganske godt bilde av hva folk levde av i perioden mellom 9000 og 6500 år siden.

Dette var mange hundre år før jordbruket kom til Vestlandet, og vi snakker derfor om en ren fangstkultur. Men variasjonsbredden i ervervslivet var likevel stor, det viser spesielt materialet fra Sævarhelleren og Olsteinhelleren, som var en slags sommerboplasser for folk som kom fra kysten. I skogene i Herand jaktet de elg, hjort og villsvin. Bein av rovdyr eller pelsvilt som bjørn, ulv, rev, gaupe, skogskatt, røyskatt og mår dukket også opp i lagene. I tillegg hadde de hund. Det er bare funnet noen få bein av sel, så marin jakt var tydeligvis ikke så vanlig mens de bodde ved fjorden – det var det til gjengjeld for de som brukte Grønehelleren. Men fiske gjorde de, særlig torskefisk som torsk, lyr og sei. Av og til fikk de også lange og brosme. Bein av strandnære arter som berggyllt eller flyndre lå også i lagene, og det var bein av pelagiske arter som makrell og laks. Hai og til og med stør har de fått på kroken. I tillegg

Fig. 2 | Grønehelleren på Ytre Sula i Solund ble gravd ut i 1964 og 1966. I likhet med mange hellere i Vestland har den vært brukt i mange perioder, i steinalder, bronsealder og jernalder. De rikeste funnene er likevel fra steinalder, der det også var begravelser. (Foto: E. Bakka, UM).

til å jakte og fiske sanket steinalderfolkene skjell og sneglehus til mat eller agn. Vegetabilsk føde sto nok også på menyen, men bortsett fra brente hasselnøttskall var alle spor etter dette forsvunnet.

I tillegg til beinrestene fra utallige måltider og slakt er det også redskaper av bein i mange av hellerne. De var knyttet til fiske og jakt, og til arbeid med skinn. Det dreier seg om fiskekroker, pilspisser, harpuner, prener, synåler og mulige garnnåler. Men undersøkelsene har ikke bare brakt fram krokene eller piloddene selv. De har også bidratt med flere gjenstander som åpenbart var halvfabrikata eller kapp, og som var tildannet av elg- eller hjortebein. Vi har lenge visst at folk laget redskaper av stein på boplassene, men dette viser at beinindustrien også foregikk der, sikkert som en dagligdags affære i leirbålets lys.

I noen av hellerne er det funnet graver. De mest kjente er fra Grønehelleren, der en kvinne i 40-årsalderen lå begravd i gulvet. Skjelettet er C14-datert til slutten av eldre steinalder. Det ble også funnet tre andre skjeletter i møddingen, så dette har nok vært regulære begravelser. Men det dukket også opp enkeltbein av mennesker i kulturlagene, og slike enkeltfunn opptrer i mange andre hellere også. Det er litt usikkert

Fig. 3 | Sævarhelleren i Herand i Ullensvang under utgraving i 2005. Undersøkelsen var del av et feltkurs for masterstudenter i arkeologi ved Universitetet i Bergen. Her var det rike funn fra eldre steinalder og bronsealder. (Foto: K. A. Bergsvik, UM).

hvordan disse funnene skal tolkes. Kanskje var beina tapte amuletter, eller kanskje var de fragmenter av en død mor eller bestefar som skulle plasseres i helleren?

Hellerfunnene er altså sjeldne sammenliknet med åpne boplasser på Vestlandet. Men var hellerne også spesielle steder med spesielle aktiviteter? Sannsynligvis ikke. Dersom vi sammenlikner steinredskapene og steinavfallet i hellerne fra eldre steinalder med det vi finner på åpne boplasser, er materialet så og si identisk – folk har drevet med de samme tingene begge steder. I stedet for å være avvik representerer dermed hellerne det vanlige. Dette er svært interessant, for dermed kan de fungere som en slags målestokk eller fasit; med dem som utgangspunkt får vi en idé om hva som er forsvunnet på de åpne boplassene.

Yngre steinalder og bronsealder

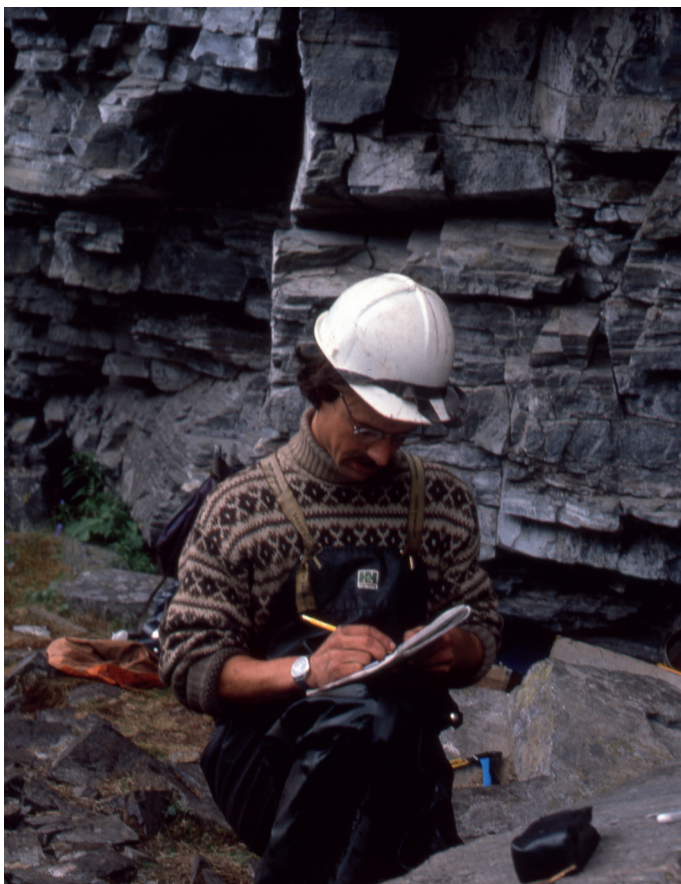
I den tidligste delen av yngre steinalder ser det ut til at hellerne ble anvendt på samme måte som i eldre steinalder, altså som mindre boplasser eller sesongstasjoner. Men mot slutten av perioden, omkring 2300 år f.Kr., skjedde det gjennomgripende endringer i samfunnet. Jordbruket fikk gjennomslag for alvor, og den gamle fangstkulturen forsvant. Ved bronse-

Fig. 4 | I Sævarhelleren var det funn av mange forskjellige beinredskaper, og i lagene fra eldre steinalder dukket opp to prener. Prenen var laget av lemmeknokler som ble spisset i den ene enden. De ble sannsynligvis brukt til å lage hull i skinn for sying eller til kurvfletting. Prenen er svært vanlige å finne på steinalderboplasser i Skandinavia der det er bevaringsforhold for bein. Dette viser hvor viktige disse aktivitetene har vært. (Foto: S. Skare, UM).

alderens begynnelse fem hundre år senere var derfor mye forandret. Endringene førte til at hellerne ble tatt i bruk på nye måter. Eksempler på slike hellere er Sævarhelleren og Vasselhelleren i Jondal, Ruskeneset ved Straume utenfor Bergen, og Holmefjordhelleren i Fusa. Skrivarhelleren i Årdalsfjellene har også funn fra yngre steinalder og bronsealder.

Mens Sævarhelleren i eldre steinalder var en fangstboplass for kystgrupper, var det lokale folk som brukte den i bronsealderen. Det gjelder helt sikkert også Vasselhelleren. Begge ligger et godt stykke fra sjøen. I denne perioden var Herand blitt en jordbruksbygd, og store tømmerbygde hus var blitt vanlige på Vestlandet. Botaniske undersøkelser av pollenavsetninger i Herandsvannet viser at de dyrket korn og hadde husdyr på denne tiden. Bein etter husdyr finner vi da også i hellerne fra denne perioden. De kommer fra sau og geit, men også fra storfe. Det er også identifisert bein av hjort og dessuten av fisk. Sammen med beina lå det skår av keramikk og rester etter produksjon av steinredskaper. Et spørsmål er

Fig. 5 | Christopher Prescott ledet utgravningene av Skrivarhelleren i Moadalen i Årdal. Her er han under dokumentasjon av kulturlagene i 1988. Hjelmen er på ettersom steinsprang er ganske vanlig her. (Foto: K.A. Bergsvik)

hva hellerne ble brukt til. En mulighet er at de fungerte som boplasser for jordbruksbefolkningen i Herand. Mer sannsynlig er det at de var midlertidige oppholdssteder for gjeterne som ellers bodde i hus i bygda, eller at de var i bruk av folk på reise. Hellerne ble kanskje også brukt til særskilte ritualer der konsum av mat var en viktig bestanddel. Det foregikk bronsealderritualer ellers i Herand – noe helleristningsfeltet på Bakke viser.

Skrivarhelleren ligger i et helt annet miljø ca. 800 meter over havet nær fjellovergangen til Østlandet. Her var det godt beite og god tilgang på fangstvilt. Beimaterialet viser at husdyr – både storfe, sau og geit – ble konsumert her sammen med reinsdyr og andre ville arter. Folkene som brukte lokaliteten, kom ganske sikkert fra fjordbygdene, for de hadde brakt saltvannsfisk så vel som selkjøtt opp til boplassen. Det mest spennende med Skrivarhelleren er likevel gjenstandsmaterialet. Noen av beingjenstandene var arbeidsredskaper til arbeid med tre og tekstiler, mens andre var anheng og nåler av typer som bare finnes i metall ellers i Europa. At det dukket opp et avkappet stykke av bronse og dessuten en støpeform i kleber i lagene fra bronsealderen, kan tyde på at det har foregått støpning. Alt dette er sjeldent å finne i Norge, og Skrivarhelleren gir dermed et viktig innblikk i teknologiske og økonomiske endringer i fjellområdene så vel som på kysten. Den viser også at stein- og bronsealderfolk på Vestlandet må ha hatt sterke bånd og kontakter med kulturer lenger sør i Europa i disse periodene.

Fig. 6 | I Skrivarhelleren ble det funnet flere redskaper og smykker av organisk materiale. Her er en tann som har et boret hull gjennom tannroten. Sammen med den ligger en perle som er laget av skjell. Begge er fra slutten av yngre steinalder og hang kanskje sammen på et halskjede. (Foto: K.A. Bergsvik)

Annerledes igjen er funnene fra Ruskeneset, som ligger på kysten ved en kraftig og fiskerik tidevannsstrøm. Blant beina som ble funnet her, identifiserte zoologene en lang rekke skjell- og fiskeslag og dessuten landfugl, sjøfugl og ville pattedyr fra både land og hav. Det var også fiskekroker og harpuner av bein og mange ulike steinredskaper som pilspisser og økser, og dessuten klare spor etter vedlikehold og produksjon av både klær og redskaper. Men i tillegg til det typiske fangstrepertoaret var det – som i Skrivarhelleren – husdyrbein i lagene fra yngre steinalder og bronsealder. Sannsynligvis spiste hellerfolkene disse dyra selv, kanskje som reservemat når fangsten slo feil. De kan også ha hatt tamdyr på beite utenfor helleren. Dette viser at de som brukte Ruskeneset i slutten av yngre steinalder og bronsealder, kom fra jordbruksbosetninger omkring Nordåsvannet. Helleren tjente derfor som plass for jakt og fiske i sesongene. Et spennende aspekt ved Ruskeneset er de mange funnene av menneskeskjeletter. Hele seks individer skal ha blitt begravd under helleren samtidig som den ble brukt som boplass. Å ha rester etter de avdøde så tett innpå er vanskelig å tenke seg for moderne mennesker, men var altså slett ikke uvanlig i forhistorisk tid i Norge.

Fig. 7 | Ruskeneset i Bergen under utgravning i 1916. De tykke kulturlagene ligger inntil bergveggen til høyre. Boplassen ligger rett ved utløpet av Nordåsvannet, der strømmen er sterk og fisket godt. Gamle Straume bru ses i venstre kant og i bakgrunnen er Bønes, som den gangen var et typisk vestnorsk beitelandskap. (Foto: H. Shetelig, UM).

Fig. 8 | Det arkeologiske materialet fra Ruskeneset består av mange beifunn, men steinredskaper lå også i lagene. Nederst til venstre er en steinøks fra yngre steinalder, og pilspissen oppe til høyre er også fra den perioden. De andre pilspissene er datert bredt fra slutten av steinalder til tidlig jernalder. (Foto: S. Skare, UM).

I andre europeiske land, som Storbritannia og Irland, ser vi ellers at enkelte huler og hellere fikk betydning som rituelle steder i yngre steinalder og bronsealder, der ikke bare døde mennesker, men også gjenstander ble lagt ned eller ofret. Disse stedene har oftest ikke vært brukt som boplasser. Vi har noen få eksempler på slike funn i Norge, og et av dem er skjelettet i Holmefjordhelleren i Fusa. Mannen som ble lagt ned der mot slutten av yngre steinalder, var skadet og hadde også hatt store problemer med ryggen. Han var nok derfor en spesiell person mens han levde, og hans siste hvilested – som jo også er ganske spesielt – kan ha hatt sammenheng med det.

Eldre jernalder

Når arkeologer gjør testundersøkelser i huler og hellere i Norge, er det som oftest lag fra mange faser i forhistorisk og tidlig historisk tid. Fra én periode er det så og si alltid funn: eldre jernalder, altså tidsrommet fra 500 f.Kr. til 550 e.Kr. Vestland er ikke noe unntak. Samtlige hellere vi allerede har

omtalt, var også i bruk i denne perioden, og til nå har vi datert omkring 30 hellere med funn fra eldre jernalder. De aller fleste av dem ble brukt som boplasser. Typiske eksempler er Setrehelleren på Sør-Bømlo og Ostrabakken på Nord-Bømlo. Selv om materialet ble samlet inn i mellomkrigstiden – med metodene som den gang gjaldt – er det godt nok til at vi kan si noe om hva som foregikk i disse hellerne, og hvem som brukte dem. I begge hellerne fant arkeologene skår av keramikk, jerngjenstander, slagg og fragmenter av beinredskaper. De fant også mange bein av ville arter, både fugl, fisk og pattedyr. Som på Ruskeneset var det også bein av småfe og storfe i hellerne. Sett under ett tyder materialet på at de to hellerne ble brukt som oppholdssteder i kortere perioder i ulike sesonger, og at fangst og fiske har stått i fokus under oppholdet. Men oppholdene var likevel lange nok til at man drev med produksjon og vedlikehold av redskaper. Til og med smiing ser ut til å ha foregått der.

Et spesielt trekk ved flere hellere er at det er funn av smykker eller amuletter. For Setrehellerens vedkommende var det en spenne av bronse, og i Ostrabakken fant arkeologene en bronsebit som var pakket inn i et stykke tøy. Det flotteste funnet av denne typen kommer likevel fra Klubbhelleren i Os. Her dukket det opp en tråd av gull som var rullet opp i en liten spiral. Tilsvarende spesielle og verdifulle funn er også gjort i mange andre hellere. Gjenstandene kan selvsagt ha blitt mistet der, men sannsynligvis dreier det seg om

Fig. 9 | Under utgravingene av Klubbhelleren ved Strøno i Bjørnafjorden dukket det opp en spiral-fingerring av gull som ble datert til eldre jernalder. Den ble kanskje tapt på stedet da helleren var brukt som boplass. Men den kan også være gjemt eller ofret der.

Foto: Universitetsmuseet i Bergen.

intasjonelle nedlegginger eller ofre, enten som såkalte boplassofre eller som ofre som ble nedlagt fordi helleren var et spesielt kraftfullt eller betydningsfullt sted.

Som i steinalder og bronsealder er det også menneskebein blant funnene fra eldre jernalder i hellerne. Noen ganger er det løse bein som ligger i boplasslagene. Men oftest er det regulære graver, og da som regel i hellerne som ikke har funn fra andre aktiviteter. Dette kan godt være steder som ligger i nærheten av gårder eller annen bosetning, men som likevel ligger litt perifert i forhold til disse og noen ganger vanskelig tilgjengelig. Et eksempel på en slik grav er Røvarhola i Os. Her fant arkeologene deler av skjelettet av en mann som var omkring 25 år da han døde, og som hadde fått med seg et spyd og en beinkam. Det er ikke godt å si hva som gjorde at han havnet i helleren etter sin død, men gravskikken i eldre jernalder var svært variert i utgangspunktet, for de døde ble gravlagt i røyser og hauger så vel som under flat mark. Kanskje hellerbegravelser bare var nok en variant av denne skikken.

I tidligere diskusjoner om hellerbruken i eldre jernalder har mange ment at de som brukte hellerne, kom fra en annen, eldre kultur enn den «germanske» bondebefolkningen, at de var marginaliserte og hadde lav status i samfunnet. Hvordan kunne en ellers forklare begravelsene på «steinaldervis», at hellerne lå jordbruksmessig perifert til, og at folk i det hele

Fig. 10 | Setrehelleren sør på Bømlo ble gravd ut i 1934. Den ligger i en vik vendt mot vest og har kulturlag med rikt beinmateriale fra steinalder og eldre jernalder. (Foto: K.A. Bergsvik).

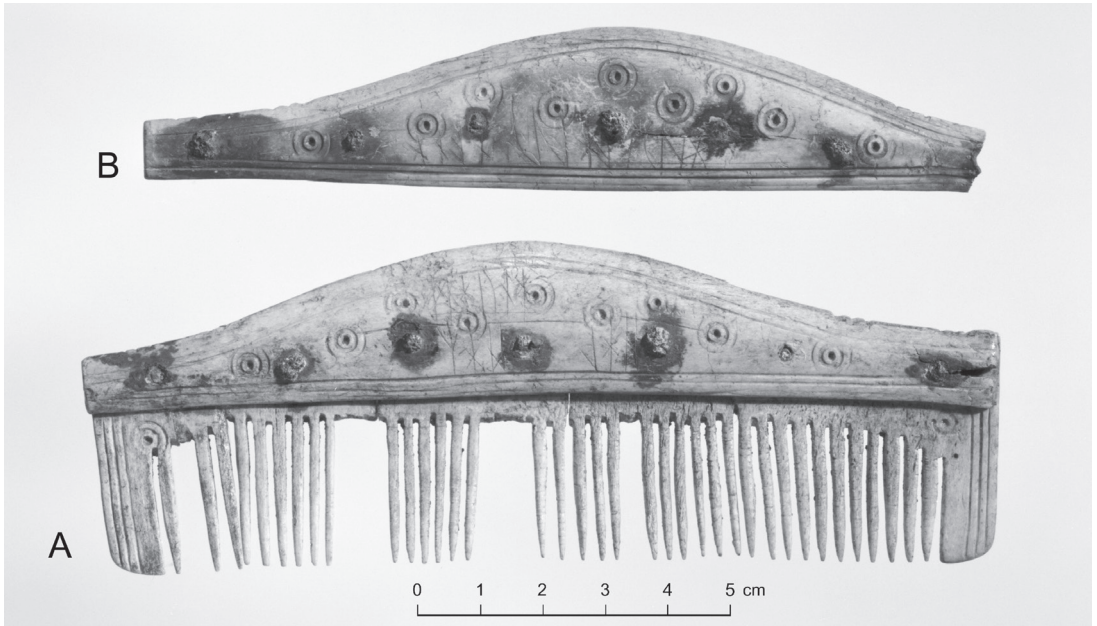

Fig. 11 | Setrehelleren. Nedgravd i de øverste lagene i Setrehelleren fant arkeologene en beinkam med runeinnskrift datert til den tidligste delen av merovingertid, omkring begynnelsen av 600-tallet e.Kr. Den er en av de fineste og mest kjente gjenstandene vi har fra denne perioden her i landet, og ble antakelig lagt ned i helleren som et offer. Kammen er satt sammen av flere deler. Runeinnskriftenes betydning er omdiskutert, men slik ser den ut: A-siden: **hAl mAz mAunA** og B-siden: **Alu naA (A)lu naA**. På norrønt tolker Ottar Grønvik dette som: høll mær má una, øllu náa, øllu nenna. Han oversetter det slik til bokmål: «Lenende møy må trives, oppná alt, like alt». Dette er utvilsomt Norges første kjærlighetsdikt! (Foto: A.M. Olsen, UM)

tatt kunne bo så primitivt? I dag ser en mer nyansert på dette. I realiteten avviker ikke funnene fra hellerne så mye fra det vi finner på de åpne boplassene i sentrale jordbruksstrøk. Redskapene er de samme, og beinmaterialet viser at de spiste det samme begge steder. Gravene er heller ikke så avvikende når det kommer til stykket, og det er heller ikke funnene av «løse» menneskebein i møddingene, for slike bein forekommer nemlig også på åpne jordbruksboplasser fra denne perioden. Funnene av smykker og gull i hellerne taler også mot at det var spesielt fattige eller marginaliserte folk som holdt til der. En mer sannsynlig forklaring på hellerfunnene i eldre jernalder er at de som brukte hellerne, faktisk kom fra gårdene, og at de oppholdt seg i hellerne når de var på fangst eller fiske i nærområdet. I likhet med situasjonen i den tidligere bronsealderen var de aller fleste hellerne og hulene en del av gårdenes ressursutnyttelse, som ikke bare dreide seg om korn og husdyr, men i høy grad også om produkter fra jakt, fiske og sanking. Hellerne var steder som folk vendte tilbake til år etter år, og som de sikkert hadde hevd på etter mange generasjoners bruk av det samme landskapet.

Ynge jernalder og middelalder

Ved overgangen til yngre jernalder omkring 550 e.Kr. skjedde det endringer i store deler av Sør-Norge. Mange gårder ble lagt ned, og langt færre mennesker ble gravlagt i hauger og røyser, noe som antakelig skyldes kriser, grunnleggende omorganiseringer av samfunnet og konsentrasjoner av makt og eiendom. I løpet av dette tidsrommet sluttet folk å produ-

sere keramikk på Vestlandet, kunsthåndverket forandret seg, og det skjedde omfattende språklige endringer. Det skjedde også en markant endring i bruken av huler og hellere. I Vestland gikk antall hellerboplasser kraftig ned fra eldre til yngre jernalder. Etter hvert fikk hellerne også andre funksjoner, og de fikk ny betydning for folk.

Noen få huler og hellere ble fortsatt brukt som boplasser. Et eksempel på dette er Kjerringholet i Øygarden, der det ble funnet et bryne, litt jern, baksteheller og skår av et kar av kleber fra vikingtid og middelalder. Beliggenheten ut mot havet gjør det rimelig å anta at hulen ble brukt til fangst og fiske i disse periodene, men utgravningen i 1930 ga ikke så mye mer informasjon om hva som faktisk hadde foregått der. Mer data har vi fra Storsetehelleren i Masfjorden. Den ligger på en grusterrasse et stykke inne langs Matreelva. Helleren er litt spesiell, for den er ikke av fast berg, men ligger under en svær steinblokk som har rast ned fra fjellet ovenfor. Under blokka har noen bygget steinvegger og på den måten tilrettelagt og skapt flere rom. Helleren ble brukt i både høy- og senmiddelalder, og mye har foregått der, for det ble funnet keramikk og kleberkarskår, så vel som spinnehjul, sakser, slipesteiner og en beltespenne. Beinmaterialet fra helleren besto av både fangstvilt og tamme arter. De som brukte helleren, har fisket ørret i elva nedenfor, men det var også saltvannsfisk i lagene. De mange aktivitetene og den varierte dietten viser at dette var et sted folk brukte over lengre tid om gangen, men kanskje helst om sommeren. Sannsynligvis fungerte Storsetehelleren som en slags seter for gårdene som lå ute ved fjorden.

Disse to boplassene er likevel unntak, for de aller fleste hellere ble altså forlatt ved overgangen til yngre jernalder. Likevel er det to aktiviteter som fortsetter flere steder, og det er ofringer og begravelser. Det kan dreie seg om ofringer av små smykker og fine gjenstander, som vikingtids ringspennen av sølv fra Kollsøyhelleren i Øygarden og beinkammen med runeinnskrift fra Setrehelleren. En pilspiss av jern som ble funnet i Skipshelleren, kan også godt ha vært ofret. Eksempler på gravfunn fra denne perioden er et funn av et skjelett av en mann under en stor steinblokk i «Mannurdi» i Mo i Luster. Det er C14-datert til vikingtid. Tilsvarende dateringer er det på en sømglatte av glass og en smeltedigel – sannsynligvis gravgods – som ble funnet i den lille hulen Storreina i Balestrand i Sogn.

Fig. 12 | Mannurdi ved Mo i Luster. Under den store steinen lå det skjelettresten av en mann, som ifølge lokal tradisjon var blitt henrettet på 1700-tallet. Men en C14-datering av beina viste at han levde under vikingtiden. (Foto: K. Randers, UM).

Hva var årsakene til disse endringene? Hellerne lå jo fremdeles der, de var praktiske overnattingsteder, og utmarksressursene ble jo ikke mindre viktige i yngre jernalder – snarere tvert imot. Så hvorfor brukte man ikke hellerne lenger? En forklaring kan være endringer i eiendomsforhold. Gamle eiere forsvant, og dype tradisjoner ble dermed brutt; nye folk hadde ikke de samme bindingene til landskapet og bestemte huler og hellere som lå der. De foretrakk kanskje å sette opp mer fleksible og komfortable fangsthytter og skjul av tømmer.

En annen årsak er at selve oppfatningen av huler og hellere endret seg i yngre jernalder. Dette er vanskelig å si bare ut ifra et arkeologisk materiale, men fra disse periodene begynner vi å få skriftlige kilder, og der får vi vite litt om dette. De fleste tekstene – sagaer, eddadikt og lover – ble riktignok skrevet ned på Island på 1200–1300-tallet, men mange handler om Norge og har relevans for det som skjedde her i både yngre jernalder og middelalder. I sagaene blir huler og hellere framstilt som steder hvor drapsmenn, tyver og fredløse holdt til mens de var på flukt, og de er ikke spesielt glade for å være der. Bare unntaksvis er det nevnt at vanlige folk bruker dem. I mange av tekstene foregår det også drap i huler og hellere. En kan spørre seg hvorfor hellerne nesten bare er knyttet til negative hendelser i disse tekstene. Noe av svaret finner vi i

eddadiktningen, for her blir huler framstilt som steder der sentrale figurer i den norrøne mytologien holder til, nemlig jotnene, dvergene og vettene. Huler spiller også en viktig rolle under Ragnarok, der den forræderske Loke er sentral. Disse figurene er helt nødvendige motparter til gudene, men spiller i beste fall en ambivalent rolle i mytologien. Kanskje var det forestillingene om slike mytologiske vesener som lå til grunn for sagadiktningens framstilling av huler og av dem som brukte dem. Når vi finner så få arkeologiske spor etter boplasser i huler og hellere, kan det ha samme årsak. Folk knyttet huler og hellere til overnaturlige vesener. De var avhengig av disse vesenene for å lykkes i dagliglivet, men samtidig fryktet de dem. Da er det kanskje ikke så merkelig at de ofret og begravde folk i hellere, men at de unngikk å bruke dem som boplasser.

Middelalderen starter omkring 1030, og Norge regnes fra da av som et kristent land. En skulle dermed tro at vesenene fra den norrøne mytologien raskt ble glemt, og at folk ville ta hellerne i bruk igjen på samme måte som i eldre jernalder.

Fig. 13 | Storsetchilleren i Matre ligger under den store steinen midt i bildet. Den ble brukt som arbeidsplass og boplass i høy- og senmiddelalder (Foto: B. Ringstad, UM).

Fig. 14 | Funnmateriale fra Storsetchilleren. Til venstre er skår av steingods (sannsynligvis Raeren type) og til venstre to spinnehjul av mørk grønn serpentin diabas. (Foto: S. Skare, UM).

Men det skjedde ikke. Dersom vi igjen studerer de skriftlige kildene, ser vi at det tok lang tid før de gamle forestillingene forsvant; prester hadde sin fulle hyre med å etablere kristentroen blant folk flest. Og selv om mange sluttet å ofre i hellerne, trodde mange fortsatt på vesener i berg og fjell, og hellerne ble jevnt over unngått som boplasser. En spesiell aktivitet finner vi likevel spor etter, og det er håndverk. Kanskje er det likevel ikke det så merkelig, ettersom dyktige håndverkere i den norrøne mytologien – dverger spesielt – holdt til i fjell og berg, og dem var det viktig å stå på god fot med. Hallgrimshelleren i Herand er et eksempel på en slik arbeidsplass. I lagene fra tidlig middelalder er det funn av trekull, slag, jernnagler og jernbiter. Litt bein og ildffint dukket også opp. Helleren fungerte nok sikkert som en smie som for gården Sævarhagen, der den ligger. Et annet eksempel er Kvitafjellhelleren i Hatlestrand i Ølve. Denne helleren ligger midt inne i et område som var den det reneste industriforetaket i middelalderen, der produksjon av baksteheller foregikk i stor stil. Selve uttaksstedene for baksteheller ble etter hvert kunstige dype hellere og huler, men Kvitafjellhelleren var formet naturlig. Der drev folk med tilhugging av bakstehellene, for det ligger tykke avfallslag etter dette på hellerbunnen. Til arbeidet brukte de spisse jernhakker, og i helleren er det også

Fig. 15 | Vasselhelleren (Skipehelleren) i Herand er en av de største hellerne på Vestlandet, med over 15 meter ut til dråpefallet. Den var brukt i både bronsealder og jernalder. Eieren bruker den fremdeles til oppstilling av maskiner og som lagerplass for bygningstømmer og gamle jordbruksredskaper (Foto: K. A. Bergsvik, UM).

spor etter produksjon og reparasjon av slike hakker, i form av slagge og en avlsstein av kleber fra selve smia.

Avslutning

Fra naturens side er Vestlandet godt forsynt med overhengende berg, steinblokker og huler. Disse naturlige rommene har folk visst å benytte seg av til alle tider, til bosetning så vel som til ritualer. Mange arkeologer og zoologer har derfor vært opptatt av å grave dem ut, og det kommer de nok til å fortsette med. Den faglige interessen skyldes ikke minst de gode bevaringsforholdene for osteologisk materiale. Undersøkelser i huler og hellere kan derfor bidra med funn som ikke er til stede på åpne boplasser, og vi får derfor innsikt i mange ting som ellers er tapt for ettertiden. I denne artikkelen har vi vist at huler og hellere har blitt anvendt til forskjellige ting i de ulike periodene, men vi kan også se klare endringer i hvilken betydning de har hatt, og hvordan de ble oppfattet. Mens folk i steinalderen hadde dem som ordinære boplasser, fikk de etter hvert mer spesialiserte bruksområder, og de var både særskilte gravplasser og offersteder. Vi ser også at mens hellerne var svært populære i enkelte perioder, så ble de mindre brukt i andre. Disse forskjellene henger sammen med samfunnsendringer og med endringer i tro og religiøs praksis. Huler og hellere har derfor alltid vært en del av virksomheten i denne landsdelen, og det er de fremdeles, selv om de i dag for det meste er knyttet til praktisk bruk. De som ligger høvelig til i utmarka mellom fjorden og fjellet, blir brukt til korte raster, mens hellere i bygdene anvendes litt annerledes. De som er så heldige å ha en heller i innmarka på gården, har et fint og tørt lagringssted for brensel eller for brukte ting som en ikke har lyst til å kaste, men som det ikke er plass til på låven.

- Bakka, E. 1973. Omkring problemet om kulturdualisme i Sor-Noreg. I *Bonde-veidemann, bofast-ikke bofast i nordens forshistorie*, red. P. Simonsen & G. S. Munch, 109-128. Tromsø: Universitetsforlaget.
- Baug, I. 2015. *Quarrying in Western Norway. An archaeological study of production and distribution in the Viking period and Middle Ages*. Oxford: Archaeopress Archaeology.
- Bergsvik, K. A. 2017. Caves and Rockshelters in Iron Age Coastal Norway – At the Margins of the Society? I *Life on the Edge. Neue Studien zur Sachsenforschung*, red. S. Semple & C. Orsini, 317-334. Hannover: Hannover Museum Press.
- Bergsvik, K. A. 2018. The perception and use of caves and rockshelters in late Iron Age and medieval Western Norway c. 550-1550 AD. I *Caves and ritual in Medieval Europe, AD 500-1200*, red. K. A. Bergsvik & M. Dowd, 32-62. Oxford: Oxbow Books.
- Bergsvik, K. A., A. K. Hufthammer & K. Ritchie. 2016. The emergence of sedentism in Mesolithic Western Norway: a case-study from the rockshelters of Sævarhelleren and Olsteinhelleren by the Hardanger fjord. I *Marine Ventures - Archaeological Perspectives on Human-Sea Relations*, red. H. B. Bjerck, H. M. Breivik, S. E. Fretheim, E. L. Piana, B. Skar, A. M. Tivoli & A. F. J. Zangrando, 15-33. Sheffield: Equinox.
- Bjørn, A. 1915. Et nyt hulefund paa Vestlandet. *Bergens Museums Aarbok 1914-15*, 1-5.
- Bommen, C. 2009. Bruken av hellarar i eldre jernalder i Sunnhordland. Upublisert MA oppgave. Institutt for AHKR, universitetet i Bergen.
- Brinkmann, A. & H. Shetelig. 1920. *Ruskeneset. En stenalders jaktplass*. Norske Oldfund III. Kristiania: Universitetets Oldsaksamling.
- Bøe, J. 1934. *Boplassen i Skipsbelleren på Straume i Nordhordland*. Bergen: A.S. John Griegs Boktrykkeri.
- Hougen, B. 1922. Et hulefund fra folkevandringstiden fra Hildershavn Os s. og pgd., Hordaland. *Oldtiden*, IX, 97-105.
- Hufthammer, A. K. 1995. Tidlig husdyrhold i Vest-Norge. I *Steinalderkonferansen i Bergen 1993. Arkeologiske skrifter 8*, red. K. A. Bergsvik, S. Nygård & A. J. Nærøy, 203-219. Bergen: Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen.
- Hufthammer, A. K. 2015. Osteological assemblages from rock shelters from Bronze Age to the Middle Ages in Western Norway. Landscape exploitation and transformation. I *Exploitation of outfield resources - joint research at the University Museums in Norway*, red. S. Indrelid, K. L. Hjelle, K. Stene & B. Berglunds. 231-240. Bergen: University Museum.
- Indrelid, S. 1996. *Frå steinalder til vikingtid. Strilesoga bind 1*. Bergen: Eide.
- Jansen, K. 1998. Grønehelleren, en boplass i Solund. *Arbok for Sogn 1998*, 44, 73-86.
- Olsen, M. & H. Shetelig 1933. Runekammen fra Setre. *Bergens Museums Aarbok 1933. Hist.-antikkv. rekke nr. 2*, 1-92.
- Prescott, C. 1991. *Kulturhistoriske undersøkelser i Skrivarellaren. Arkeologiske rapporter 14*. Bergen: Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- Prescott, C. 1991. Late Neolithic and Bronze Age Developments on the Periphery of Southern Scandinavia. *Norwegian Archaeological Review*, 24, 35-48.
- Prescott, C. & L. Melheim. 2017. Textiles from the peripheries? Upland evidence from Norway. I *New Perspectives on the Bronze Age Proceedings of the 13th Nordic Bronze Age Symposium held in Gothenburg 9th to 13th June 2015*, red. S. Bergerbrant & A. Wessman, 313-325. Oxford: Archaeopress Archaeology.
- Shetelig, H. 1917. Et hulefund paa Strønen. *Naturen*, 41, 21-27.
- Østebo, K. 2008. Hellerbruk i vestnorsk eldre jernalder belyst ved lokalisering. Upublisert MA oppgave. Institutt for AHKR, universitetet i Bergen.

Knut Andreas Bergsvik,
Knut.Bergsvik@uib.no